

Benczik Vilmos

A másodlagos szóbeliség nyelvi kihívása

A MÁSODLAGOS SZÓBELISÉGRŐL

Az elsődleges szóbeliség (primary orality) és másodlagos szóbeliség (secondary orality) műszavakat Walter J. Ong írta le először egy 1971-es tanulmányában (Ong 1971), hogy azután a téma bibliájává váló, 1982-ben megjelent *Orality and Literacy* című könyvében (Ong 1982) rendszerbe illesztve és sokoldalúan bemutassa a szavak által jelölt fogalmakat.

A kanadai tudós elsődleges szóbeliségen az írás megjelenése előtti korszakot érti, s ez a határvonal a sok bizonytalanság és átfedés ellenére is viszonylag pontosan meghatározható: az elsődleges szóbeliség „tiszta formája” akkor ér véget, amikor a Kr. e. 8. században a görögök magánhangzójelekkel egészítik ki a föníciaiaktól átvett írást, s ezzel lehetségessé válik a hangzó beszéd többé-kevésbé pontos lejegyzése (vö. Nyíri 1998, 12–13).

A másodlagos szóbeliség korszakát Ong a telefon, a rádió és a többi hasonló technikai eszköz megjelenésétől, illetve elterjedésétől számítja (Ong 1982, 136). Ezek az eszközök tették lehetővé, hogy a szóbeliség hatóköre megnövekedjék, s ezáltal a szóbeliség korábban elvesztett pozíciókat szerezzen vissza az írástól az ún. minőségi kommunikáció terén. A kétfajta szóbeliség közötti időszak Ong számára egyértelműen a „literacy”, az írásbeliség kora.

Ongén kívül még számos kommunikációtörténeti periodizáció ismeretes: ezek közül itt a svájci Paul Zumthorét említjük meg. Az írásbeliség előtti korszakot ő is elsődleges szóbeliségnek (oralité primaire) nevezi, ám nála nincs „írásbéliség kora”: az elsődleges szóbeliség korszakát a „kevert szóbeliségé” (oralité mixte), majd pedig a „másodlagos szóbeliségé” (oralité seconde) követi. Zumthor „kevert szóbeliségűnek” az olyan társadalmak kommunikációs technológiáját nevezi, amelyek rendelkeznek ugyan írással, de az írásbeliség nem hatja át az életüket, a „másodlagos szóbeliség” kritériumának pedig azt tartja, hogy minden szóbeli megnyilatkozásokon markánsan érezhető legyen az írásbeliség hatása (Zumthor 1984, 48–49).¹ [-] Ennyiben Zumthor kevesebbrel is megelégszik: beéri azzal, hogy a koncipiális írásbeliség nyelvhasználati sajátosságai teret nyerjenek a mediálisan szóbeli kommunikátumokban. Összességében Ong felosztása inkább a társadalom nagy tekintélyű kommunikációjának a technológiai preferenciáira van tekintettel, míg Zumthoré azt tartja szem előtt, hogy a kommunikációt mennyiségileg mindig is a szóbeliség túlsúlya jellemezte. A zumthori követelményt persze Ong is hangsúlyozza: rámutat, hogy a másodlagos szóbeliség háttérben ott áll a nyomtatás technológiája által felerősített írásbeliség a maga analitikus és reflektív jellegével (Ong 1982, 136).

¹ „... l'oralité mixte procède l'existence d'une culture „écrite” (au sens de „possédant une écriture”), l'oralité seconde, d'une culture „lettrée” (où toute expression est marquée plus ou moins par la présence de l'écrit).

A HANG FORRADALMA

McLuhan szerint az ember a fonetikus ábécé, sőt a könyvnyomtatás feltalálásáig ún. hallási-tapintási térben élt, s a fonetikus ábécé széles körű használata emelte ki a hang világból, s helyezte át a vizualitás világába, s ezzel egyszersmind látásunkat mintegy kiszakította érzékeink szerves egységéből (McLuhan, 2001).

Bár Platón és Arisztotelész a látás elsődlegességét hirdeti az emberi érzékelésben, a szóbeliség-írásbeliség kérdéskörét tanulmányozó kultúrfilozófusok nagy része, Innistől kezdve McLuhanen át Ongig, a hallást a látásnál természetesebb, emberközelibb érzékelésmódnak tekinti. Ong a 4. századbeli milánói Szent Ambrust idézi, aki szerint „a látás gyakorta megtéveszt, a hallás viszont bizonyosságot nyújt”² [-] (Ong 1967, 53; vö. Chandler 2000).

Az egyre nagyobb társadalmi csoportokba szerveződő emberek azonban nem voltak képesek a természetesebbnek tartott hangzó beszédre alapozva megszervezni az életüket, így a holtnak és mesterségesnek tekintett írás vált a tekintélyes társadalmi kommunikáció eszközévé. A hang forradalma³ az ember elsődleges kommunikációs formájának tekintett élőszót helyezte vissza jogaiba.

A hang forradalmának „kirobbanása” két, egymáshoz közeli évszámhoz köthető: 1875-höz és 1877-hez. 1875 egy forró júniusi délutánján történt, hogy Bostonban az ifjú Alexander Graham Bellnek sikerült egy vezetéken továbbítani az óraütés hangját (Casson 1910, 12–14). Két és fél évvel később, 1877. december 6-án először rögzített sztaniolfóliával borított hengerre emberi hangot Edison („Mary had a little lamb”). John Kruesi, a szerkezetet Edison útmutatása alapján összeszerelő munkatárs, amikor meghallotta a rögzített hangot, „Gott in Himmel!” felkiáltással nyugtázta a történelmi eseményt (Schoenherr 2001). Kruesi nem tévedett: csakugyan csoda történt, miként két és fél évvel korábban Bostonban is.

A hang, amióta csak ember élt a Földön, létrejöttének helyéhez és idejéhez volt kötve. Az emberi hang pedig az ember jelenlétéhez. „A hang testünk terméke” – mondja McLuhan, s a hozzá fűződő viszonyunk ennek megfelelően igencsak intim. A hangunk elárulja a nemünket s hozzávetőlegesen az életkorunkat is. (Testünk további két releváns jellemzőjét, a magasságunkat és a súlyunkat viszont nem, miként ez Gósy Mária roppant érdekes kutatásaiból kiderül.)

A telefon és a fonográf feltalálása ezt a korábban eltéphetetlennek tekintett kapcsolatot szakítja szét. A telefon térben, a fonográf pedig térben és időben is elszakítja a hangot az őt létrehozó embertől. Ha korábban elhangzott egy szó, az bizonyosan „in statu nascendi” volt – mögötte ott tudtuk az embert, s így a hangzó szó körül szükségképpen az élet mágikus auráját láttuk. (Az emberi test jelenléte nélkül felhangzó szó szakrális volt és transzcendens: többnyire a földöntúli erők szóltak ily módon az emberhez.) A két találmány révén ez a bizonyosság megszűnik, s végbemegy a kommunikátumnak a kommunikáló embertől való olyasféle elidegenedése, mint amilyenre egyszer már sor került az írás megjelenésekor. A pillanat drámaisága azonban most jóval nagyobb, mint akkor volt, ugyanis az írásunkhoz soha nem volt olyan meghitt a viszonyunk, mint a hangunkhoz, beszédünkhöz – az írást mindig is pusztá technológiának éreztük, a hangzó szót viszont ennél sokkal többre tartottuk.

² „Sight is often deceived, hearing serves as a guarantee.”

³ Nyíri Kristóf szíves személyes közlése szerint a kifejezést (‘the voice revolution’) Wolfgang Coy használta először.

Bell és Edison találmánya profanizálta a hangot, egyszer s mindenkorra megfosztotta szakrális és mágikus aurájától, ennek ellentételezéseként viszont hatókörét korábban elképzelhetetlen mértékben kitágította. Arisztotelész írta, hogy a görög polisz határait lényegében az jelölte ki, ameddig a hírnök hangja elhallatszott. De még a náluk értelemszerűen jóval nagyobb kiterjedésű 19. századi Amerikában is a hang korlátainak hatókörével viaskodtak a szavazókat meggyőzni kívánó elnökjelöltek, akik a tűző napsütésben órákon át vívták szópárbajaikat tízezres hallgatóság előtt (Ong 1982, 137). Hiába született meg és terjedt el viszonylag széles körben az írás, az ember egy sor területen makacsul ragaszkodott a szóbeliséghez: a hangzó szó meghatározó szereppel bírt többek között az oktatásban, a hitéletben (prédikáció) és a politikában (parlamenti vita). A két találmány és továbbfejlesztésük – mindenekelett a rádió – révén az emberi hang és a szóbeli nyelvhasználat praktikusán működőképessé vált a polisznál sokkal nagyobb társadalmi közösségek életében is.

A hang tényleges forradalmát jó évszázaddal megelőzte egy olyan fordulat, amely ismét trónra emelte az írás tekintélye által háttérbe szorított élőbeszédet, hogy a „beszéd algebraja” (Vigotszkij 2000, 261), az írás helyett ismét maga a beszéd legyen a kommunikációs ideál. Ez a fordulat Herder 1779-es *Volkslieder* című gyűjteményével indul, majd a romantika oralitáskultuszában bontakozik ki. Az egyéb írott szövegektől ekkortájt már világosan elkülönülő szépirodalomnak fontos értékjegyévé válik a szavaknak az oralitásbeli⁴ nyelvhasználatra jellemző szemantikai komplexitása, miként a szöveg virtuális akusztikuma is. A virtuális akusztikum szerepét azután majd Verlaine abszolutizálja, amikor a verstől mindenekelett zenét vár el. Ha Verlaine álláspontja túlzó volt is, az európai gondolkodás jó kétszáz éven át az irodalmat orális jellegű dologként tartotta számon.

A HANG MINT ÖNÁLLÓ KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNA

A kommunikáció protoformája, a közvetlen emberi kommunikáció három síkon zajlik: a szegmentális nyelvi jelek, a szupraszegmentális nyelvi jelek és az extralingvális jelek szintjén. A kommunikációs folyamat ténylegesen teljesen egységes – a három sík elkülönítése csupán az analízist megkönnyítő mesterséges eljárás. A szegmentális és szupraszegmentális nyelvi jelek kizárólag hangjelek, az extralingvális jelek dominánsan vizuálisak (mimika, gesztusok), de lehetnek hangjelek (pl. köhécselesés) vagy éppen tapintási jelek (pl. simogatás, hátbá veregetés stb.) is.

Az írás – amely az extralingvális jelek rögzítésére egyáltalán nem, s a szupraszegmentális nyelvi jelekére is csak roppant szegényesen képes – a szegmentális nyelvi jeleket kiszakítja ebből a szerves komplexumból, s önálló csatornává avatja. Ez igen jelentős nyelvi változásokat idéz elő, hiszen az író embernek azokat a jelenségeket is szegmentális nyelvi jelekbe kell belekódolnia, amelyeket a közvetlen emberi kommunikációban a szupraszegmentális nyelvi sík, illetve az extralingvális jelek síkja közvetít a címzett felé.

A telefon és a hangrögzítés más irányból bontja meg a közvetlen emberi kommunikáció komplexitását: a hangjeleket különíti el a többi jeltől, s az emberi kommunikáció történetében először önállóan működő csatornává avatja a hangot. Ez az

⁴ Érdekes megfigyelni, hogy magyarul az oralitást *szóbeliségnek* nevezzük, mintha az írott nyelvhasználatnak nem ugyanúgy a szó lenne az alapeleme. Az indoeurópai nyelvek a fogalom jelölésénél általában a *száj* szóból indulnak ki. A magyar elnevezés azt sugallja, hogy a magyar gondolkodásban a szó „igazi” formája a hangzó szó.

autonóm hangcsatorna magában foglalja a nyelvi jelek szegmentális és szupraszegmentális síkjának az egészét, továbbá az extralingvális jelek síkjából a hangjeleket. (Ez utóbbi két kategóriát – a szupraszegmentális nyelvi jeleket és az extralingvális hangjeleket – együttesen *vokális csatornának* is szokás nevezni.)

AZ ÖNÁLLÓ NYELVI CSATORNA MEGSZÜLETÉSE

Mivel az extralingvális hangjelek száma – és súlyuk a kommunikációban – viszonylag csekély, a telefon és a hangrögzítés révén a kommunikációtörténetben először jön létre egy *majdnem tisztán nyelvi csatorna*. Olyan, amelyben a nyelvi jelek összessége jelen van, a hozzájuk kötődő nem nyelvi jelek aránya viszont igen kicsi. A dolog jelentősége óriási, ha belegondolunk, hogy az írás teljességgel alkalmatlannak bizonyult a szupraszegmentális nyelvi sík megragadására, s ezáltal nyelvileg ugyancsak féloldalas maradt. Még a fonetikus lejegyzés céljára készült írásrendszerek – például a Nemzetközi Fonetikai Intézet (IPA) jelrendszere – is csupán annyi többletet nyújtanak a közhasználatú ortográfiákkal szemben, hogy a szegmentális eszköztárat hívebben tükrözik: nem a fonémák, hanem a beszédhangok szintjén. A szupraszegmentális jelek rögzítésére viszont ezeknek a jelrendszereknek sincs eszközük. A telefon és a hangrögzítés révén a nyelv először tesz szert autonómiára, először nyilvánul meg önállóan, s először kell hordoznia a kommunikáció teljes terhét.

A hangrögzítés új fejezetet nyújt a nyelv tanulmányozásának a történetében is: a nyelvi eszköztár egészét felvonultató hangzó szöveg először válik állandóvá, változatlan formában megismételhetővé, összehasonlíthatóvá, elemezhetővé és reflektálhatóvá. Egyáltalán: csak a hangrögzítésnek köszönhetően jönnek létre igazi nyelvi korpuszok, amelyekben a nyelvi működés egészének az egységes tanulmányozása lehetővé válik. Az persze kétségtelen, hogy az analóg kódban működő szupraszegmentális eszköztár adekvát leírására alkalmas, dominánsan digitális jelrendszerrel mind a mai napig adós a nyelvészeti leírás módszertana, mindazonáltal a teljes nyelvi korpuszok állandósága és ismételhetősége lehetőséget nyújt olyan vizsgálatok elvégzésére, mint amelyet Wacha Imre végzett el, aki *Az ember tragédiája* hét, 1937 és 1983 között színre vitt előadásának a hangfelvételét vetette össze. A vizsgálatból azt a megállapítást szűrte le, hogy míg a korai színrevitelek szövegmondásában egyértelműen a beszéddallam volt az uralkodó, az értelmezés (a logikai hangsúlyozás) csupán ennek alárendelten működött, addig az 1972-es, 1977-es és 1983-as színrevitelekben már az értelmező logikai hangsúlyozás a szövegek fő akusztikai jellemzője, a beszéddallam és a ritmus csupán kísérője ennek (Wacha 1990, 202–204). A szupraszegmentális eszköztár leírására alkalmas jelrendszer hiánya okozza, hogy konkrét szövegrészek összevetése kevéssé revelatív a tanulmány olvasója számára: Wacha tanulmányának ideális formája a multimediális – hangfájlokra mutató linkeket tartalmazó – hipertext lehetne, amely hangként idézné meg az olvasó számára az egyes előadások összevetett szövegrészeit.

A rögzítés – a leírás nehézségei ellenére is – lehetővé teszi a szupraszegmentális eszköztárnak a korábbinál sokkal mélyebb és egzaktabb megismerését, tudatosabb kezelését, s ezáltal árnyalását és finomítását is. Wacha fentebb idézett tanulmányából az is kitűnik, hogy míg a korábbi előadások művészeinél a beszéddallam erős színeket használ, markánsan ellenpontozott, addig a későbbi előadásokban a pasztellszínek és a finom árnyalatok dominálnak. Ez azt mutatja, hogy a későbbi felvéte-

lek művészeinek inkább volt módjuk a szupraszegmentális nyelvi eszköztár árnyalt használatának az elsajátítására. Közheleszerű az a megállapítás, hogy mindenkire igen erős hatással van, ha meghallgatja saját beszédének a felvételét.

A telefont és a hangrögzítést alkalmazó ember hasonló helyzetbe kerül, mint az író ember. Hasonlóba, de nem azonosba. A telefon és az írás annyiban hasonló egymáshoz, hogy az extralingvális eszköztár kiszorul a kommunikációból. A különbségek persze inkább a telefon mellett szólnak: az írás általában nem vagy csak szekvenciálisan interaktív, a telefon interaktivitása viszont teljes; az írás nem képes a szupraszegmentális nyelvi jelek síkján működni, a telefon viszont igen. A teljes interaktivitásért a telefonáló viszont azzal fizet, hogy szövegének megalkotására – a közvetlen emberi kommunikációhoz hasonlóan – lényegében annyi ideje van, amennyi idő alatt kimondja a szövegét.

A hangrögzítés szintén a szupraszegmentális eszköztár tekintetében különbözik az írástól. Az írás nem tudja rögzíteni ezt az eszköztárat, a fonográf, a magnetofon viszont igen. A hangrögzítő eszközök tökéletesedése – a vágás lehetővé válása – olyan hangzó beszédprodukciók létrehozásához vezetett, amelyek a valóságban akár el sem hangzottak abban a formában. A hangzó beszédben is lehetséges lett a hibák, sutaságok kigyomlálása a produkcióból, csakúgy, mint az írott szöveg esetében. A tökéletesség ideáljához közelítő hanganyagok létrejöttének jótékony hatással kellett lennie a hangzó beszéd általános színvonalára.

Az az eszköz, amely igazán létrehozta az autonóm nyelvi csatornát, a rádió volt. A nyelv azáltal gazdagodott a rádiós használatban, hogy a rádiózásban állandó parancsoló szükségszerűség volt a különböző érzékszervekkel megtapasztalt dolgoknak a hangzó nyelvvel való leképezése. A nap mint nap folyó küzdelem a nyelvi kifejezhetőségért sajátos verbalizációs technikák egész arzenálját alakította ki, amelyek a körülményekből adódóan igen könnyen válhattak és váltak közkinccsé. A rádiós nyelv a mediális szóbeliség, valamint a koncipiális szóbeliség és a koncipiális írásbeliség igen sajátos és kiegyensúlyozott ötvözete, amelyet azután a televízió megjelenését követően beállt szerepmódosulás – mindenekelőtt az ún. „háttérrádiózás” kialakulása – szinte teljes mértékben visszabillentett a koncipiális szóbeliségbe.

A közelmúltban egy riporter abszurdumként számolt be arról, hogy szépségversenyt kellett rádión közvetítenie. A televízió korában ez talán tényleg képtelenség. Viszont Amerikában – a televíziózás elterjedése előtt – évtizedeken át közvetítettek szépségversenyeket rádión; akár az is lehetséges, hogy az akkori hallgatóknak élvezetesebb élményben volt részük, mint a későbbi nézőknek. Hogy ez nem lehetetlen, azt bizonyítják a Szepesi György által közvetített hajdani futballmérkőzések, amikor is a kitűnő riporter nem azt a mérkőzést közvetítette, amely a pályán folyt, hanem egy olyat, amelyet ő szeretett volna látni. A dinamikus hangzó nyelv segítségével létrehozta egy bonyolult látvány és esemény sor kombinációjának a virtuális képét. A megjelenő televízió azután „leleplezte” Szepesit, de egy ideig, paradox módon, a publikum az ő híradását hallgatta, miközben a lehalkított tévékészüléken a valóságos mérkőzést nézte, valószínűleg azért, mert Szepesi mozgalmas és képszerű nyelvhasználatának hatására színes és lendületes mérkőzést látott a képernyőről áradó tömény unalom helyett.

Szepesinek a tényleges látványt „felülíró” nyelvi teljesítménye öt-hat évtizeddel korábban nem lett volna lehetséges. Ilyen teljesítményre csak azoknak a tapasztalóknak és ismereteknek a tudatos alkalmazása nyújthatott módot, amelyek a nyelvi csatorna hosszabb távú önálló működése során halmozódtak fel.

IRODALOM

- Casson, Herbert N. 1910. *The History of the Telephone*. Chicago, A. C. McClurg.
- Chandler, Daniel 1994. *Biases of the Ear and Eye: 'Great Divide' Theories, Phonocentrism, Graphocentrism & Logocentrism*. <http://www.aber.ac.uk/~dgc/litoral.html> [<http://www.aber.ac.uk/Documents/litoral/litoral.html>]
- McLuhan, Marshall H. 2001. *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Budapest, Trezor.
- Nyíri Kristóf 1998. Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez. In Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest, Áron. 7–17.
- Ong, Walter J. 1967. *The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History*. New Haven – London, Yale University Press.
- Ong, Walter J. 1971. *The Literate Orality of Popular Culture Today*. In *Romance and Technology*. Ithaca, Cornell University Press.
- Ong, Walter J. 1982. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London – New York, Methuen.
- Schoenherr, Steve 2001. *Recording Technology History*. <http://history.acusd.edu/gen/recording/notes/html>
- Vigotszkij, Lev Szemjonovics 2000. *Gondolkodás és beszéd*. 2. kiad. Budapest, Trezor.
- Wacha Imre 1990. Szempontok a drámai nyelv akusztikumának, akusztikus stílusváltozásainak a vizsgálatához. In Földi Éva (szerk.): *Studia in honorem K. Bolla. Oblata collegis et discipulis*. (Egyetemi Fonetikai Füzetek 3.) Budapest, ELTE BTK Fonetikai Tanszék. 197–207.
- Zumthor, Paul 1984. *La poésie et la voix dans la civilisation médiévale*. Paris, Presses Universitaires de France.